

Het bewijs in beroepsziektezaken. (I)

Mr. L.E.M. Charlier

Lydia Charlier is advocaat bij Beer Advocaten te Amsterdam en redacteur van dit tijdschrift.

1. Inleiding

De bewijslastverdeling in beroepsziektezaken houdt de gemoederen bezig.

De rechtsstrijd en –ontwikkeling zijn in volle gang. Procedures op dat gebied bereiken langzaam maar zeker de Gerechtshoven en de Hoge Raad.

Sinds mei 2005 hebben zich in de bewijslastverdeling in gevallen van beroepsziekten, onder andere op het gebied van RSI, enige belangwekkende ontwikkelingen voorgedaan. Op deze ontwikkelingen zal ik ingaan in dit eerste deel.

Tegelijkertijd tekent zich het beeld af van een zoekende markt op het gebied van deskundigen, hun disciplines en de voor de beoordeling van bijvoorbeeld voor RSI toepasselijke normen. Op deze materie zal ik ingaan in het tweede deel van dit artikel, dat in een volgend nummer van Letsel & Schade zal verschijnen. Ik zal bij dit laatste onderwerp stilstaan bij de competenties van de verschillende disciplines die in deze zaken een deskundig oordeel kunnen geven, en wat de door hen toe te passen normering is.

In dit deel staat centraal de vraag welk bewijs het slachtoffer op grond van de wet en de huidige jurisprudentie moet leveren. Wat is de betekenis van de door het slachtoffer te bewijzen “schade geleden in de uitoefening van de functie”? Wat is in dat kader de betekenis van het door het slachtoffer te leveren bewijs van de *condicio sine qua non*? Wat is dat concreet, die *condicio sine qua non*? En hoe moet die door het slachtoffer worden ingevuld? Vragen die door velen verschillend worden beantwoord. Door Spier benoemd als: “hopeloze verdeeldheid” op het gebied van de bewijslastverdeling in beroepsziektezaken. Vervolgens komt aan de orde welke eisen aan het tegenbewijs door de werkgever moeten worden gesteld.

Het doel van dit artikel is inzicht te geven in de rode draad die, in mijn visie, in de jurisprudentie waar te nemen is, en de rechtspolitieke keuzes die worden voorgesteld. Het oogmerk is tevens de discussie daaromtrent te bevorderen.

De aansprakelijkheid voor beroepsziekten wordt beheerst door art. 7:658 BW. Van belang is als voorheen de ratio achter art. 7:658 BW. De Hoge Raad heeft de verhoogde aansprakelijkheid van de werkgever, op grond van de beschermingsgedachte die haar basis vindt in de sociaal-economische afhankelijkheidspositie van de werknemer ten opzichte van de werkgever, recentelijk nog eens bevestigd in het arrest van de Hoge Raad op 11 maart 2005¹ inzake ABN AMRO/Nieuwenhuys.

2. De bewijslastverdeling in beroepsziektezaken

Op grond van artikel 7:658 BW en de jurisprudentie terzake geldt dat het in beginsel aan de werknemer is te stellen en zonodig te bewijzen dat een oorzakelijk verband bestaat tussen enerzijds de schade waarvan vergoeding wordt gevorderd, en anderzijds de uitoefening van de werkzaamheden waarin de schade gesteld wordt te zijn geleden. Ik noem dit het feitelijk causaal verband, om het verschil met het causaal verband tussen de normschending en de schade te benadrukken. Dat laatste noem ik het juridisch causaal verband.

De kernvraag is: wat is de omvang van dat door het slachtoffer te bewijzen oorzakelijk verband, door de Hoge Raad beperkt tot de c.s.q.n., en wat betekent dat voor de feitelijke bewijslast van het slachtoffer? In de laatste jaren tekent zich op dat punt een tweedeling af.

3. Tweedeling

Enerzijds is er de lijn die door de Hoge Raad werd uitgezet. Die lijn vond zijn oorsprong allereerst in de asbestarresten en in het arrest Unilever/Dikmans², dat werd gevolgd door het arrest Weststrate/Schelde³, De Bakker/Zee Electronics⁴, Van Buuren/Heesbeen⁵, Karamus/Nefalit⁶ en Hollink/Eternit⁷, de RSI-zaak Köpcke/Campen⁸ en tenslotte de OPS zaak Havermans/Luycks.⁹

Over de interpretatie van deze lijn wordt verschillend gedacht. Ik zal deze lijn aan de hand van voornoemde arresten bespreken, en mijn visie daarop geven. Omwille van de duidelijkheid zal ik deze lijn de “Unilever/Dikmans-leer” noemen.

Daarnaast ontwikkelde A-G Spier zijn op onderdelen afwijkende alternatieve visie, die veelvuldig te lezen is in zijn conclusies A-G, voor het eerst bij het arrest Bakker/Zee Electronics. Spier formuleerde “zijn hoofdregel” in 6 stappen. Ik zal deze lijn “leer van Spier” noemen.

Deze visie van Spier werd door de Hoge Raad tot op heden niet overgenomen. Deze visie past ook niet, althans niet geheel, in mijn visie op de “Unilever/Dikmans-leer” zoals uit het hiernavolgende zal blijken.

¹ HR 11 maart 2005, LJN AR 6657.

² HR 17 november 2000, RvdW 2000, 230, VR 2001, 78, NJ 2001, 596 m.nt. DA.

³ HR 26 januari 2001, NJ 2001, 597, RvdW 2001, 41, VR 2001, 80.

⁴ HR 20 mei 2005, L&S 2005/71, LJN AS 4406.

⁵ HR 17 februari 2006 LJN AU 6927, RvdW 2006, 204, JAR 2006, 67.

⁶ HR 31 maart 2006, LJN AU 6092, L&S 2006/3, RvdW 2006, 328, JAR 2006, 101, JA 2006, 81.

⁷ HR 31 maart 2006, LJN AU 6093.

⁸ HR 2 juni 2006, LJN AW 6167, JAR 2006, 155.

⁹ HR 23 juni 2006, LJN AW 6166, JAR 2006, 174.

4. Uitgangspunt: bescherming

4.1 Bescherming van slachtoffers in het algemeen.

Schadevergoedingsrecht is beschermingsrecht. Met S. Lindenbergh ben ik van mening dat een van de uitgangspunten van het schadevergoedingsrecht is: de bescherming van degene, die door een onrechtmatige daad wordt getroffen. Dat blijkt uit een keur van arresten. Ik noem bijvoorbeeld HR 26 januari 1996, NJ 1996, 607 inzake Dicky Trading, HR 16 juni 2000 LJN AA 6233 inzake St Willibrord¹⁰:

‘indien (...) door een als onrechtmatige daad of wanprestatie aan te merken gedraging een risicoter zake van het ontstaan van schade in het leven is geroepen en dit risico zich vervolgens verwezenlijkt, daarmee het causaal verband tussen die gedraging en de aldus ontstane schade in beginsel is gegeven en dat het aan degene die op grond van die gedraging wordt aangesproken, is om te stellen en te bewijzen dat die schade ook zonder die gedraging zou zijn ontstaan.’

Uit deze rechtspraak volgt al in het algemeen dat *niet* pas aansprakelijkheid kan worden aangenomen wanneer is aangetoond en vastgesteld dat de schade als gevolg van de fout is ingetreden, althans dat er sprake is van een aanmerkelijke of gerede kans dat de schade als gevolg van de fout is ingetreden. Ingeval van normschending gevolgd door verwezenlijking van het risico waartegen de norm beoogt te beschermen staat die aansprakelijkheid vast, tenzij de aangesproken persoon aantoonst dat er geen sprake is van causaal verband, zowel in de zin van *condicio sine qua non*-verband als ‘toerekeningsverband’.¹¹

4.2. Bescherming van slachtoffers in geval van letsel

Tevens is de Hoge Raad van oordeel dat aan het bewijs van het oorzakelijk verband in geval van letsel niet al te hoge eisen mogen worden gesteld, zo leert het arrest van de Hoge Raad in de zaak Zwolsche Algemeen/De Greef.¹² De Hoge Raad meent dat onder andere op het punt van de medische (niet) objectiveerbaarheid van de klachten slachtoffers moeten worden beschermd. Aan het juridisch bewijs van het oorzakelijk verband tussen een verkeersongeval en de gezondheidsklachten kunnen geen zware eisen worden gesteld als sprake is van een – niet objectiveerbaar – ziektebeeld zoals in dat geval: *whiplash*. Voldoende is dat het letsel door het ongevalsmechanisme kan zijn veroorzaakt. Het ontbreken van specifieke medisch aantoonbare verklaringen voor die klachten staan aan het aannemen van causaliteit niet in de weg. Dat de klachten niet zijn te herleiden tot medisch objectieveerbare afwijkingen komt voor rekening van de schadeveroorzaker.

4.3 De ratio van art. 7: 658 BW: bescherming van de werknemer in het bijzonder

Uit de ratio achter art. 7:658 BW volgt een verregaande mate van bescherming van een specifieke groep slachtoffers: de werknemers. De zwakkere positie van de werknemer kenmerkt zich hierdoor, dat het de werkgever is die de arbeidsomstandigheden van de werknemer bepaalt, in een situatie waarin de werknemer zich in sociaal economisch opzicht in een zwakkere positie bevindt. Die bescherming vindt zijn praktische uitwerking in de verlichting van de bewijspositie van de werknemer op verschillende niveaus.¹³

Ook Spier memoreert die ratio nog eens in zijn conclusie A-G bij het arrest Bakker/Zee Electronics, LJN AS 4406:

“4.3 Met het oog op de strekking van art. 7:658 BW en zijn voorganger art. (7A:) 1638x BW – bescherming van werknemers tegen werkgerelateerde schade – is de rechtspraak teemoet gekomen aan de bewijsproblemen van werknemers.”

Vorig jaar wees de Hoge Raad het arrest HR 11 maart 2005, LJN AR 6657 inzake ABN AMRO/Nieuwenhuys, waarin de Hoge Raad de ratio achter art. 7:658 BW herhaalt.

In dat arrest formuleerde de Hoge Raad de ratio achter de werkgeversaansprakelijkheid van art. 7:658 BW als volgt:

“De ratio van de verhoogde aansprakelijkheid van de werkgever is, zowel in het geval van artikel 7: 658 BW, als in het geval van de voorloper van dat artikel 7a: 1638x (oud) BW, niet zozeer gelegen in het fysieke karakter van de aantasting van de werknemer, maar in de omstandigheid dat de werkgever degene is die bepaalt op welke plaats, onder welke omstandigheden en met welke hulpmiddelen de werknemer moet werken”.

4.4 Ten aanzien van de medische causaliteit in gevallen van werkgeversaansprakelijkheid op grond van 7:658 BW

De algemene beschermingsregels zoals hiervoor gememoreerd, inclusief de Zwolsche/De Greef-regel ten aanzien van de medische aspecten van het letsel gelden te meer in gevallen van werkgeversaansprakelijkheid voor bijvoorbeeld beroepsziekten. Dat geldt dus ook ten aanzien van de (niet-)objectiveerbaarheid van bijvoorbeeld a-specifieke RSI.

Het valt niet in te zien waarom de werknemer op het punt van de objectiveerbaarheid van zijn klachten in een zwaardere bewijspositie zou moeten verkeren dan het slachtoffer van een verkeersongeval. Integendeel: de beschermingsgedachte strekt in het geval van de – uit de aard der zaak in alle opzichten zwakkere – werknemer ook op dit punt tot een verdergaande mate van bescher-

¹⁰ Zie ook HR 25 juni 1993 NJ 93, 686 inzake Cijssouw/de Schelde I, en Cijssouw/De Schelde II HR 2 oktober 1998, NJ 1999, 683; zie ook Vgl. Losbl. Schadevergoeding, art. 98 (Boonekamp), nr. 13; Asser-Hartkamp 4-I (2000), nr. 434a.

¹¹ vgl. HR 2 oktober 1998, NJ 1998, 831; aldus A-G Hartkamp in zijn conclusie A-G bij het arrest inzake St. Willibrord.

¹² Hoge Raad 8 juni 2001, NJ 2001, 433.

¹³ Vgl. inzake die ratio onder andere HR 21 juni 1974, NJ 1974, 453 inzake Roelofsen/Windmill, HR 25 juni 2003, NJ 93, 686 inzake Cijssouw I en HR 2 oktober 1998, RvdW 98, 172 inzake Cijssouw II, alsmede het rechtssfeercriterium, onder andere neergelegd in het arrest Janssen/Nefabas, HR 6 april 1990 NJ 1990, 573 en Unilever/Dikmans NJ 2001, 596.

ming. Uit het hiernavolgende zal blijken dat de jurisprudentie van de Hoge Raad in het kader van beroepszaken deze lijn, in tegenstelling tot Spier in zijn conclusies A-G, inmiddels volgt.

5. De bewijslastverdeling in beroepszaken, meer specifiek in gevallen van RSI

5.1 Het vertrekpunt: het arrest Unilever/Dikmans.¹⁴

De feiten:

Dikmans ondervond klachten. In de jaren tachtig heeft hij diverse medische onderzoeken en een drietal neusoperaties ondergaan. Zo is hij in behandeling (geweest) bij en/of onderzocht door dertien artsen. *Enkele* van de (dertien) behandelende artsen leggen een (*mogelijk*) verband tussen de aandoeningen van Dikmans en de door hem verrichte werkzaamheden. Ook uit de medische literatuur zijn aandoeningen bekend als gevolg van het omgaan met oplosmiddelen en nikkelzouten, middelen waarmee Dikmans op zijn werkplek in aanraking kwam. De rechtbank vond dat desondanks niet aan de c.s.q.n. was voldaan: Dikmans had met de door hem overgelegde informatie niet aangetoond dat hij zijn schade had opgelopen in de uitoefening van zijn functie.

De Hoge Raad deelde het oordeel van de rechtbank omtrent van de bewijslastverdeling niet. Dikmans heeft volgens de Hoge Raad onder verwijzing naar de rapporten behandelend (geen keurend!) artsen en beschikbare medische literatuur gemotiveerd gesteld dat hij schade heeft geleden in de uitoefening van zijn werkzaamheden en tevens – onder vermelding van een reeks stoffen waarvan Unilever heeft erkend dat deze in een laboratorium als het hare thuishoren – hoe deze schade is ontstaan. De Hoge Raad acht de opvatting van de rechtbank dat Dikmans nog nader bewijs moet aandragen onjuist.

Verder oordeelde de Hoge Raad dat wanneer een werknemer bij zijn werk *is blootgesteld* aan voor de gezondheid gevaarlijke stoffen, het door de werknemer te bewijzen *oorzakelijk verband aangenomen moet worden* indien de werkgever heeft nagelaten de maatregelen te treffen die redelijkerwijs nodig zijn om te voorkomen dat de werknemer in de uitoefening van zijn werkzaamheden schade lijdt. Daarom rustte al op dat moment, het moment waarop Dikmans was geslaagd in zijn bewijs dat hij was blootgesteld aan voor de gezondheid gevaarlijke stoffen, én behandelend artsen en medische literatuur stelden dat er een mogelijk verband was, op Unilever de plicht om nader aan te geven of en zo ja welke maatregelen zij in dit opzicht heeft getroffen. Vgl. daartoe ro. 5.3 en 5.4.

Ook A-G De Vries Lentsch Kostense meent dat met het overleggen van de informatie van de behandelend medici en de medische literatuur voldoende is voor het medisch bewijs. De A-G is van oordeel dat de eisen die de rechtbank stelt aan het door de werknemer te leveren bewijs te zwaar zijn. Zij meent dat met het bewijs dat door Dikmans werd overgelegd hij zelfs “*ruimschoots*” aan zijn

bewijslast heeft voldaan. Vgl. overweging 3 en 4 conclusie A-G. Zij meent eveneens dat de rechtbank te zware eisen stelt door verdere concretisering te eisen. Vgl. ook overweging 14 e.v. conclusie A-G.

De A-G en de Hoge Raad zijn het in ieder geval met elkaar eens.

5.2 Conclusie op grond van het arrest Unilever/Dikmans

Op grond van het arrest Unilever/Dikmans moet naar mijn mening worden afgeleid dat, indien de werknemer aan de navolgende punten voldoet, hij –ruimschoots– aan zijn stel- en bewijsplicht heeft voldaan:

1. de werknemer moet stellen dat hij een ziektebeeld heeft ontwikkeld door het omgaan van met gevaren voor de gezondheid bij zijn werkzaamheden;
2. de werknemer verstrekt een opgave van de werkzaamheden waarbij hij is blootgesteld aan gevaren voor de gezondheid;
3. door (behandelend) medici wordt een (mogelijk) verband gelegd tussen de aandoeningen en het werk; *en/of*
4. uit de medische literatuur zijn klachten bekend zijn als gevolg van de gevaren voor de gezondheid in het werk;
5. de werknemer is bij de werkgever ziek geworden en heeft tot aan zijn feitelijke arbeidsongeschiktheid voor de werkgever gewerkt.
6. uit zijn medische voorgeschiedenis blijkt niet dat de klachten voor indiensttreding bestonden.

Als de rechter op grond van die gegevens niet “aanstonds de overtuiging heeft bekomen” dat de schade is geleden in de uitoefening van de functie en de werkgever de stelling dat de schade is geleden in de uitoefening van de functie betwist, is het aan de werknemer om zijn blootstelling aan gevaren voor de gezondheid te bewijzen. Hij kan dat primair doen door middel van bijvoorbeeld getuigenbewijs en, alleen indien dat onvoldoende is, door een blootstellingsonderzoek door een terzake deskundige.

Waar het oordeel van de behandelend medici dat de klachten door de arbeid veroorzaakt *kunnen* zijn – gemotiveerd – door de werkgever wordt betwist kan een medisch deskundigenonderzoek uitkomst brengen.

Tenslotte zal bij gerede twijfel aan de relatie tussen de klachten en de arbeid een deskundigenoordeel van een terzake gespecialiseerde bedrijfsarts moeten worden gevraagd. In beide gevallen moeten aan de persoon van de deskundige en aan de aan deze te richten vraagstelling bijzondere eisen worden gesteld.

Ik kom op de deskundigen, de aan hen te richten vraagstelling en de grenzen van hun disciplines in het tweede deel van dit artikel uitgebreid terug.

¹⁴ HR 17 november 2000, RvdW 2000, 230, VR 2001, 78, NJ 2001, 596 m.nt. DA.

5.3 De toepasselijkheid van de Unilever/Dikmans-leer in andere beroepsziektenzaken

De vraag doet zich vervolgens voor of deze bewijslastverdeling ook heeft te gelden in andere gevallen dan OPS. Spier laat zich daarover uit in zijn conclusie A-G inzake de RSI-zaak Köpcke/van Campen in ro 3.9 en 3.10:

“In gevallen waarin het gaat om arbeidsongeschiktheid waarvan de oorzaak medisch niet valt vast te stellen, maar waarin denkbaar is dat (toegepast op art. 7:658 BW situaties) het werk één van de condiciones sine quibus non is, terwijl de aanwezigheid van (andere) in de risicosfeer van de werknemer liggende oorzaken evenmin kan worden vastgesteld maar tenminste even aannemelijk is, is grote behoedzaamheid geboden. Immers is, helaas, plausibel dat het hier gaat om potentieel ontelbaar vele gevallen, binnen en buiten het RSI-kader.”

Spier geeft daarmee blijk van een door hem gemaakte rechtspolitieke keuze, op basis van argumenten als potentieel ontelbare RSI gevallen en de door hem zo vaak gememoreerde maatschappelijke belangen in de zin van verzekeraarbaarheid. Het karakter van een keuze is dat hij ook anders uit kan vallen. Spiers keuze verdraagt zich niet met de bescherming van slachtoffers in het algemeen, de ratio achter art. 7:658 BW zoals hiervoor beschreven, en de jurisprudentie tot dusver. Een keuze voor de bescherming van de werknemer is, de beschermingsratio indachtig, in mijn ogen legitiem.

Art. 7:658 BW ken een eigen aansprakelijkheidsregime op basis van de bescherming van de werknemer. Waar in het algemeen bij normschending slachtoffers in de sfeer van causaliteit worden beschermd door de omkering van de bewijslast, vgl. daartoe bijvoorbeeld HR 16 juni 2000 LJN AA 6233 inzake St Willibrord, alsook Hoge Raad 8 juni 2001, NJ 2001/433 inzake Zwolsche/De Greef, is het in het licht van de beschermingsratio van art. 7:658 BW onbegrijpelijk dat bij normschending door de werkgever in bijvoorbeeld RSI-gevallen iets anders zou gelden.

Anders dan Spier en bijvoorbeeld Vegter, Kas/Van Osch betogen zie ik dan ook geen reden om aan te nemen dat de Unilever/Dikmans regel uitsluitend voor OPS/CTE, of zelfs uitsluitend voor de zaak Dikmans zou gelden.¹⁵

Waar wel wordt betoogd dat in het geval van Dikmans de causaliteit vast stond, en dat dat in de meeste RSI zaken

gelet op de aard van het ziektebeeld en zijn veroorzakingsfactoren anders is, is dat onjuist.

De causaliteit in de zaak Dikmans/Unilever werd nu juist aangenomen op basis van de door Dikmans gestelde blootstellingsfeiten en de *mogelijkheid* van causaal verband, zie hiervoor.

Aan de basis van de visie van voornoemden ligt een beeld ten grondslag dat RSI zaken van bijvoorbeeld OPS zaken naar hun aard zouden verschillen. Die verschillen zie ik niet.

Onjuist is de suggestie dat ingeval van RSI de causaliteitsbeoordeling in het kader van “in de uitoefening van de functie” wezenlijk anders is ingeval van toxische stoffen of asbest.¹⁶ Het volgende kan dat illustreren.

OPS is een ziektebeeld dat vele oorzaken kan hebben. Ingeval de oorzaak van de OPS moet worden gezocht in een oplosmiddelenintoxicatie spreken we over CTE (chronisch toxische encephalopathie). OPS/CTE is een uitsluitingsdiagnose (dat wil zeggen: als er geen andere oorzaken aan te wijzen zijn, dan moeten de klachten wel door de oplosmiddelen komen), en tevens een waarschijnlijkheidsdiagnose.

De klachten die tot de diagnose OPS leiden kunnen diverse oorzaken hebben. Een samenloop van oorzaken is aan de orde van de dag, een eenduidige oorzaak is vaak niet aan te wijzen. Klachten behorend bij OPS kunnen behalve door een oplosmiddelenintoxicatie (lees: blootstelling aan risico's voor de gezondheid) evenzeer veroorzaakt worden door bijvoorbeeld depressie (een beeld dat in mijn ervaring vaak ook secundair ontstaat ingeval van OPS), gebruik van medicatie, alcohol abus, eerdere traumata zoals bijvoorbeeld een schedelbasisfractuur. Persoonlijke gevoeligheid is eveneens een factor. Bij dezelfde blootstelling kan de een een OPS/CTE ontwikkelen, en de ander niet. Ook in Unilever/Dikmans ging het om (niet meer dan) een waarschijnlijkheidsdiagnose, uitgesproken door enkele (van de 13) behandelend artsen. RSI wordt wel een – in zijn ontstaansgeschiedenis – multifactorieel beeld genoemd. Dat mag echter het juridisch beeld rond deze diagnose niet vertroebelen. De algemeen bekende risicofactoren voor RSI zijn onder meer: het overmatig uitoefenen van kracht, werken in ongemakkelijke houdingen, een statische werkbelasting en repeterende bewegingen. Deze risicofactoren kunnen, aldus de Gezondheidsraad alsook het CBS, worden versterkt door te weinig hersteltijd, psychische belasting en geringe sociale ondersteuning.

Ook ingeval van RSI kunnen meerdere factoren meespelen. Zoals bijvoorbeeld factoren van persoonlijke gevoeligheid. Waar psychische of sociale factoren in samenhang met bijvoorbeeld een perfectionistische persoonlijkheidsstructuur in voorkomende gevallen aan het ontstaan van het ziektebeeld kunnen hebben bijgedragen, staat echter zonder meer vast dat de mens op grond

¹⁵ Zie over het onderwerp, onder meer: D. Asser in zijn NJ-noot onder Unilever/Dikmans; C.J.M. Klaassen, AV&S 2001/1, pp. 24/26 en ArA 2001/2, pp. 42/45; R. van de Water, “Bewijslastverdeling bij beroepsziekten”, ArbeidsRecht 2001, 65; T. Hartlief, “Wat kan art. 7:658 BW betekenen voor werknemers met RSI?”, NTBR 2002/1, pp. 2/6; C.H. van Dijk, “Werkgeversaansprakelijkheid, een stand van zaken”, TVP 2002/1, pp. 4/13; A.J.C.M. Geers, J.M. Ruijgrok en R. van de Water, “RSI: de stand van zaken”, NJB 2003/39, pp. 2034/2041; D.M. Thierry, JAR Verklaard – 21 februari 2003, nr. 9; K. Kas en H.W. van Osch, “Bewijslastverdeling werkgeversaansprakelijkheid voor RSI: wat eerst, stelplicht of zorgplicht?”, ArbeidsRecht 2004, 15; M.S.A. Vegter, “Bewijslastverdeling bij RSI”, TVP 2004/1, pp. 3/10; H.J.W. Alt, “Bewijslastverdeling werkgeversaansprakelijkheid voor RSI: gelijk oversteken; een reactie”, ArbeidsRecht 2004, 34 en L.E.M. Charlier, “De aansprakelijkheid, de bewijslastverdeling en de state of the art in RSI-zaken, het breder perspectief”, L&S 2004/2, pp. 12/22.

¹⁶ Vgl. J. Sap in L&S 2006/8, zijn noot onder Ktr. Den Haag 26 januari 2006, L&S 2006/7.

van deze factoren *alleen* geen RSI-beeld kan ontwikkelen. Daarvoor is evident nodig een *fysieke overbelasting*.

De parallel is duidelijk. OPS kan ontstaan door allerlei factoren, waaronder mogelijk persoonlijke gevoeligheid en in ieder geval oplosmiddelenintoxicatie. Andere factoren moeten differentiaal diagnostisch uitgesloten worden. RSI kan ontstaan door allerlei factoren, waaronder mogelijk persoonlijke gevoeligheid en in ieder geval fysieke overbelasting. Andere factoren moeten differentiaal diagnostisch uitgesloten worden.

Indien de werknemer voldoende aannemelijk maakt dat deze fysieke overbelasting (lees: blootstelling aan risico's voor de gezondheid) tijdens de arbeid heeft plaatsgehad, deze overbelasting de klachten *kán* veroorzaken, de werkgever zijn zorgplicht heeft geschonden door conform zijn verplichtingen uit de Arbwet onvoldoende rekening te houden met de persoonlijke belasting en belastbaarheid van de werknemer zowel in fysieke als psychische zin (art. 3 letter a en c Arbwet), en in de medische voorgeschiedenis geen andere aanknopingspunten voor het klachtenbeeld gevonden worden, moet mijns inziens naar de huidige stand van de jurisprudentie in de Unilever/Dikmans-leer ook in RSI-zaken causaal verband worden aangenomen behoudens tegenbewijs door de werkgever.

5.4 Weststrate/De Schelde¹⁷

In het arrest Weststrate/De Schelde¹⁸ heeft de Hoge Raad de Unilever/Dikmans-leer bevestigd. In het arrest kwam de vraag aan de orde of de aansprakelijkheid van de werkgever in die zin kon worden uitgebreid dat aangenomen moet worden dat de werkgever ook aansprakelijk is voor de schade die de werknemer heeft geleden, waarvan slechts de mogelijkheid bestaat dat zij is geleden in de uitoefening van de functie. Dat ging de Hoge Raad te ver, vgl. r.o. 3.4 en 3.5.

Kort samengevat is de conclusie uit Weststrate/De Schelde dat de werknemer niet de mogelijke maar de feitelijke blootstelling aan – in dit geval: asbest – moet aantonen.

- De werkgever is niet aansprakelijk voor schade waarvan de *mogelijkheid* bestaat dat zij is geleden in de uitoefening van de werkzaamheden
- Het is, *behoudens bijzondere omstandigheden*, aan de werknemer om aannemelijk te maken dat hij blootgesteld is aan schadelijke stoffen, meer in het algemeen: risico's voor de gezondheid;
- Het feit dat het slachtoffer op verschillende plaatsen in het bedrijf werkzaam is geweest, betekent niet dat hij ook daadwerkelijk is blootgesteld.
- in voornoemd arrest waren geen bijzondere omstandigheden aan de orde: het enkele feit dat de Schelde asbest verwerkte was daarvoor niet genoeg. In dit geval kon niet worden aangetoond dat de werknemer daadwerkelijk aan risico's voor de gezondheid was blootgesteld.

Het arrest is in de praktijk vaak onderwerp van misinterpretatie. De Hoge Raad heeft in dit arrest uitsluitend bepaald dat “*kan zijn blootgesteld*” niet voldoende is, maar dat de werknemer deze blootstelling aannemelijk moet maken. De Hoge Raad heeft in dit arrest met name *niet* bepaald dat het slachtoffer moet bewijzen dat het ziektebeeld door de blootstelling *is veroorzaakt*. In het kader van de c.s.q.n. is, zoals hierna zal blijken, voldoende dat het ziektebeeld door de blootstelling “*kan zijn veroorzaakt*”.

6. Recente arresten omtrent de bewijslastverdeling

6.1 De Bakker/Zee Electronics.¹⁹

De Bakker heeft sinds 28 april 1978 bij Zee in dienstbetrekking gewerkt als monteur/wikkelaar. De Bakker heeft in 1987 klachten gekregen, die begonnen met pijn in het gebied van het achterhoofd, de schouderlijn en de rechterarm. Op 18 oktober 1993 heeft De Bakker zich ziek gemeld. In de jaren daarna heeft hij nauwelijks meer voor Zee gewerkt.

De Bakker heeft gevorderd Zee te veroordelen tot betaling van zijn schade als gevolg van de door een onafhankelijk arts vastgestelde RSI fase 2 à 3, stellende dat deze veroorzaakt is door repetitief monotoon werk bij een slechte werkplekergonomie. Hij heeft gesteld dat Zee heeft verzuimd de aard van het werk zodanig af te wisselen, de werkdruk zodanig af te stemmen en de werkplek zodanig in te richten dat de ziekte-uitval voorkomen had kunnen worden.

De Kantonrechter heeft de vordering toegewezen op grond van de overweging dat De Bakker met het rapport van de in de materie gespecialiseerde en onafhankelijke revalidatiearts Van Eijdsen-Besseling opgesteld in de WAO procedure voldoende aannemelijk heeft gemaakt dat er een verband bestaat tussen De Bakkers klachten en de werkzaamheden die hij bij Zee heeft uitgevoerd; de Kantonrechter acht het aannemelijk dat De Bakker door die klachten schade heeft geleden.

Hangende het geding in eerste aanleg heeft Zee een verzoek tot voorlopig deskundigenbericht gedaan, dat door de Kantonrechter werd afgewezen.

Zee heeft tegen het vonnis van de Kantonrechter geappelleerd. Tevens heeft Zee hoger beroep ingesteld tegen de afwijzing van het verzoek tot voorlopig deskundigenbericht. Het verzoek van Zee werd door de rechtbank gehonoreerd. Benoemd werden – ondanks verweer van De Bakker op dat punt – een orthopeed en een neuroloog, de artsen Dellemijn en Nollen.

Op grond van de uitkomsten van het voorlopig deskundigenbericht heeft de rechtbank overwogen dat, waar Van Eijdsen-Besseling oordeelde dat De Bakker de klachten in verband met zijn werkzaamheden heeft gekregen, dit oordeel niet in stand kan blijven, nu het deskundigenbericht van Dellemijn en Nollen het tegendeel behelst. Zij heeft het vonnis van de Kantonrechter vernietigd en de vordering van De Bakker alsnog afgewezen. De Bakker heeft daarop cassatieberoep ingesteld.

¹⁷ HR 26 januari 2001, NJ 2001, 597, RvdW 2001, 41, VR 2001, 80.

¹⁸ HR 26 januari 2001, NJ 2001, 597.

¹⁹ HR 20 mei 2005, L&S 2005/71, LJN AU 4406.

Op het punt van de bewijslastverdeling en de toepassing van de bewijsregels heeft de Hoge Raad het vonnis van de rechtbank gecasseerd. De Hoge Raad oordeelde dat de toepassing van de bewijsregels niet juist is geschied.

De Hoge Raad heeft in r.o. 4.1. geoordeeld dat het in beginsel aan de werknemer is om te stellen en zo nodig te bewijzen dat een oorzakelijk verband bestaat tussen de schade (...) en de uitoefening van de werkzaamheden (...). De Hoge Raad oordeelde verder als volgt:

“(...) maar dat vooraleer deze vraag aan de orde kan komen onder meer moet worden vastgesteld om welke werkzaamheden het in het gegeven geval gaat. Nu in het onderhavige geval omstreden is waaruit de werkzaamheden van De Bakker bestonden en De Bakker heeft aangeboden zijn door Zee betwiste beschrijving van die werkzaamheden te bewijzen, heeft de rechtbank, die niet heeft vastgesteld dat het oordeel van de deskundigen niet anders zou hebben geluid indien zij zouden zijn uitgegaan van de door De Bakker gegeven omschrijving van zijn werkzaamheden, door niet op dit bewijsaanbod in te gaan hetzij blijk gegeven van een onjuiste rechtsopvatting hetzij haar oordeel ontoereikend gemotiveerd.”

Het vonnis van de rechtbank houdende afwijzing van de vordering werd door de Hoge Raad vernietigd. Naar het oordeel van de Hoge Raad heeft de rechtbank in de zaak van De Bakker geoordeeld in strijd met de bewijsregels van art. 150 Rv: zij heeft ten onrechte De Bakker niet toegelaten tot het bewijs van de werkzaamheden (i.e. de blootstelling aan gevaren voor de gezondheid in de arbeid). De Hoge Raad is aan beantwoording van verdere (bewijs) vragen niet toegekomen.

6.1.1 Consequenties van het De Bakker/Zee-arrest voor het c.s.q.n. bewijs.

Vast staat dat het de werknemer is die aannemelijk moet maken dat er feitelijk causaal verband bestaat, dat wil zeggen causaal verband tussen de schade en de uitoefening van de functie. De Hoge Raad vertaalt dat door: het leveren van het c.s.q.n.-bewijs. Vgl. De Bakker/ Zee Electronics LJN AS 4406 r.o. 4.2

“4.2 Aldus overwegende heeft de rechtbank miskend dat weliswaar met het oog op de op De Bakker rustende bewijslast een onderzoek door (medische) deskundigen aangewezen kan zijn voor de beantwoording van de vraag of tussen de door een werknemer verrichte werkzaamheden en de door deze ondervonden klachten oorzakelijk verband, in de zin van condicio sine qua non verband, bestaat, (...).”²⁰

De vraag die zich nu voordoet is wat precies – feitelijk – moet worden verstaan onder het door de werknemer te leveren c.s.q.n. bewijs. Dat bewijs betekent mijns inziens de beantwoording van de vraag of de klachten ook zonder de blootstelling zouden zijn ontstaan. Is dat niet het geval, dan is het c.s.q.n. verband gegeven.

Deze visie past tevens naadloos in de aansprakelijkheid op grond van aanmerkelijke kansverhoging. Als de schade niet zou zijn ontstaan zonder blootstelling, dan is er

sprake van aanmerkelijke kansverhoging. In dat geval de aansprakelijkheid en het rechtsvermoeden van zowel feitelijk als juridisch causaal verband gegeven, behoudens bewijs door de werkgever. Vgl. Cijssouw/De Schelde I, HR 25 juni 1993 NJ 95/686.

De Hoge Raad heeft zich in het arrest De Bakker/Zee beperkt tot bij de casus behorende vragen rondom de bewijstechniek die door de rechtbank was toegepast. Hij heeft zich niet uitgelaten over de precieze inhoud van het door de werknemer te bewijzen c.s.q.n.-verband.

Het arrest volgt voor het overige de regels van Unilever/Dikmans en Weststrate/De Schelde: de werknemer moet de daadwerkelijke blootstelling aan risicofactoren tijdens het werk stellen, en bij betwisting door de werkgever aantonen. Hij moet daartoe de gelegenheid krijgen alvorens anderen – de vraag of en zo ja in hoeverre dat medisch deskundigen moeten zijn komt in deel II van dit artikel aan bod – zich uitlaten over de vraag over de relatie tussen de klachten en het werk.

Ik zal de betekenis van het c.s.q.n.-verband verder uitwerken op basis van de recente, na de De Bakker/Zee verschenen jurisprudentie. Uit de te bespreken arresten is mijns inziens een consistente lijn af te leiden op het punt van de interpretatie van het bewijs van de c.s.q.n. door de werknemer, de gelaedeerde.

Uit die jurisprudentie zal blijken dat het c.s.q.n. verband als volgt moet worden begrepen:

De werknemer moet aannemelijk maken dat hij in zodanige mate is blootgesteld dat de klachten/beperkingen daarvan het gevolg kunnen zijn.

6.2 Van Buuren/Heesbeen²¹

Eiser – werknemer – is van 1965 tot en met 1967 als monteur in loondienst werkzaam geweest voor (de rechtsvoorganger van) de werkgever. In dat kader stelt hij aan asbest te zijn blootgesteld.

In september 1997 is bij de werknemer de ziekte mesotheliom vastgesteld. Van deze ziekte is maar één oorzaak bekend, namelijk blootstelling aan asbest. De werknemer heeft zijn werkgever aansprakelijk gesteld voor de gevolgen van zijn ziekte. De werknemer is op 15 december 1998 overleden. Verweerders tot cassatie zijn de erven.

De werknemer heeft aan zijn vorderingen ten grondslag gelegd dat hij tijdens zijn dienstverband met de werkgever aan asbeststof is blootgesteld, zonder dat de werkgever veiligheidsmaatregelen had getroffen om die blootstelling te voorkomen. Hij heeft zijn vordering gebaseerd op art. 7:658 BW. De werkgever heeft voorzover hier relevant bestreden dat de werknemer tijdens zijn werkzaamheden voor haar (in enigszins relevante mate) aan asbeststof is blootgesteld. De werkgever bestreed het c.s.q.n. verband. Meer subsidiair heeft hij aangevoerd dat hij niet is tekortgeschoten in de op hem rustende zorgverplichting ex art. 7:658 BW. De kantonrechter heeft de vordering afgewezen.

²⁰ Onderstrepingen in geciteerde teksten zijn van de auteur.

²¹ HR 17 februari 2006, LJN AU 6927, RvdW 2006, 204, JAR 2006, 67.

De rechtbank heeft dit vonnis vernietigd en de vorderingen alsnog grotendeels toegewezen. Daartoe heeft de rechtbank overwogen dat de werknemer dient te stellen en bij betwisting te bewijzen dat hij de onderhavige ziekte in de uitoefening van zijn werkzaamheden heeft opgelopen. Met andere woorden: het c.s.q.n. verband.

Staat eenmaal vast, aldus de rechtbank, dat de werknemer in zijn werk is blootgesteld aan voor zijn gezondheid gevaarlijke stoffen, dan moet het eveneens door de werknemer te bewijzen causaal verband worden aangenomen indien de werkgever heeft nagelaten de maatregelen te treffen die redelijkerwijs nodig waren om de schade te voorkomen. De rechtbank interpreteert het c.s.q.n.-verband aldus als: het bewijs van de blootstelling.

Mochten de erven erin slagen het vorenbedoelde bewijs te leveren, dan dient, aldus de rechtbank, tevens ervan te worden uitgegaan dat de werknemer zijn fatale ziekte tijdens die werkzaamheden kan hebben opgelopen. De werkgever is in dat geval aansprakelijk voor de schade die de werknemer dientengevolge heeft geleden, tenzij zij erin slaagt aan te tonen dat zij zodanige maatregelen heeft getroffen als redelijkerwijs nodig was om te voorkomen dat de werknemer in de uitoefening van zijn werkzaamheden schade leed. In verband daarmee is van belang of de werknemer in de desbetreffende periode (1965-1967) als goed werkgever had behoren te weten of begrijpen dat het werken met asbest nadelige gevolgen voor de gezondheid kon hebben en dat het treffen van maatregelen ter bescherming daartegen, daarom geboden was.

De Hoge Raad is het daarmee eens:

4.5 Bij de beoordeling van deze klachten wordt het volgende vooropgesteld, waarbij veronderstellenderwijs tot uitgangspunt wordt genomen dat [betrokkene 1] gedurende zijn dienstverband in de uitoefening van zijn werkzaamheden is blootgesteld aan asbeststof. Op grond van art. 7:658 lid 2 BW, is de werkgever, indien een werknemer als gevolg van een dergelijke blootstelling schade heeft geleden, daarvoor aansprakelijk, met dien verstande dat de werkgever zich ingevolge dezelfde bepaling, voor zover thans van belang, van deze aansprakelijkheid kan bevrijden door te stellen en zondig te bewijzen dat hij de maatregelen heeft getroffen die redelijkerwijs nodig waren om te voorkomen dat de werknemer als gevolg van die blootstelling schade zou lijden. Dit laatste houdt in dat de werkgever in ieder geval al die veiligheidsmaatregelen diende te treffen welke vereist waren met het oog op de aan het werken met asbest verbonden gevaren die hem bekend waren of behoorden te zijn.

Staat vast dat de werkgever het treffen van zulke maatregelen heeft nagelaten en dat nalaten de kans op het zich verwezenlijken van destijds nog onbekende gevaren aanmerkelijk heeft verhoogd, dan is de werkgever ook voor de gevolgen daarvan aansprakelijk.

De werkgever is, wat het gevaar van het ontstaan van mesotheliom betreft, derhalve niet van aansprakelijkheid ontheven indien hij weliswaar toen niet bekend was noch behoorde te zijn met dat gevaar, maar zijn verzuim in het treffen van de zojuist genoemde veiligheidsmaatregelen de kans dat de werknemer een tot een mesotheliom leidende asbestvezel zou

binnenkrijgen aanmerkelijk heeft vergroot (vgl. HR 25 juni 1993, NJ 1993, 686 en HR 2 oktober 1998, NJ 1999, 683).

En ook Spier sluit zich in zijn conclusie A-G daarbij aan:

2.6.2 Ten gronde stelt de rechtbank de regel van art. 7:658 lid 2 BW voorop. Staat eenmaal vast dat de werknemer bij zijn werk is blootgesteld aan voor zijn gezondheid gevaarlijke stoffen, dan moet het door de werknemer te bewijzen causaal verband worden aangenomen indien de werkgever heeft nagelaten de maatregelen te treffen die redelijkerwijs nodig waren om de schade te voorkomen. De werkgever moet aangeven of, en zo welke, maatregelen hij heeft getroffen (rov. 5.8).

2.6.3 De erven zullen in elk geval de blootstelling tijdens de werkzaamheden moeten bewijzen (rov. 5.9).

6.3 Proportionele aansprakelijkheid bij alternatieve veroorzaking: het Nefalit-arrest

De vraag of de blootstelling zodanig is geweest dat de ziekte mesotheliom daardoor kan zijn veroorzaakt is in deze specifieke soort asbestzaken van minder belang. De enige bekende oorzaak van het ontstaan van de ziekte mesotheliom is de blootstelling aan asbest.

Dat is echter anders in geval van roken en longkanker. Longkanker kan worden veroorzaakt door roken én door asbestblootstelling. Beide factoren zijn monocausaal voor de veroorzaking van longkanker. De combinatie van beiden heeft echter een multiplicatief effect in de veroorzaking van longkanker.

In het kader van het bewijs van de c.s.q.n. zijn van belang de arresten van de Hoge Raad op 31 maart 2006.²² De Hoge Raad heeft op het punt van de bewijslastverdeling en de stelling dat de bewijslast van de werknemer in de zin van c.s.q.n.-verband niet verder strekt dan dat *de werknemer aannemelijk moet maken dat hij in zodanige mate is blootgesteld dat de klachten/beperkingen daarvan het gevolg kunnen zijn* in deze arresten duidelijkheid verschaft.

De Hoge Raad overwoog:

3.5 Blijkens de rov. 5.3, 5.5 en 8.2-8.4 van zijn arrest, heeft het hof het door prof. Smid in diens rapport gehanteerde rekenmodel ten grondslag gelegd aan zijn oordeel dat de kans dat de longkanker van [betrokkene 1] is veroorzaakt door blootstelling aan asbeststof in de uitoefening van zijn werkzaamheden voor Nefalit, 55 % bedraagt. Hoewel het de voorkeur had verdiend dat het hof hieraan een uitdrukkelijke overweging had gewijd, is toch voldoende duidelijk dat het hof, eveneens op grond van het rapport van prof. Smid, voorts heeft geoordeeld dat Nefalit is tekortgeschoten in haar verplichting de in het onderhavige geval noodzakelijke veiligheidsmaatregelen te nemen ter voorkoming van schade van haar werknemers in de uitoefening van hun werkzaamheden, en dat [betrokkene 1] in zodanige mate aan asbeststof is blootgesteld dat zijn longkanker daarvan het gevolg kan zijn geweest. Dit oordeel is niet onbegrijpelijk, gelet op de in de conclusie van de A-G in 4.9.1-4.9.4 kort weergegeven inhoud van dat rapport, in samenhang met het feit

²² HR 31 maart 2006 LJN AU 6092, RvdW 2006, 328 inzake Karamus/Nefalit en AU 6093 inzake Hollink/Eternit

dat het, onder de daarin vermelde werkomstandigheden, naar het oordeel van het hof op de weg van Nefalit had gelegen concreet en gemotiveerd te stellen welke veiligheidsmaatregelen zij heeft genomen met het oog op het gevaar dat haar werknemers in de uitoefening van hun werkzaamheden schade zouden lijden door blootstelling aan asbeststof, waarmee Nefalit in gebreke is gebleven.

Het hof heeft voorts – terecht – overwogen, zakelijk weergegeven, dat, als vaststaat dat de werkgever niet al die veiligheidsmaatregelen heeft getroffen welke waren vereist met het oog op de aan het werken met asbest verbonden gevaren die hem bekend waren of behoorden te zijn, en dat nalaten de kans op het zich verwezenlijken van destijds nog onbekende gevaren aanzienlijk heeft verhoogd, de werkgever ook voor de gevolgen daarvan aansprakelijk is (HR 25 juni 1993, nr. 14958, NJ 1993, 686, HR 2 oktober 1998, nr. 16673, NJ 1999, 683 en HR 17 februari 2006, nr. C 04/199, RvdW 2006, 204).

En voorts

3.8 Beslissend is (...) of het verzuim van het treffen van de vereiste maatregelen ter voorkoming van die gevaren (asbestose), eveneens de kans op het gevaar dat zich wel heeft verwezenlijkt (...) in aanzienlijke mate heeft verhoogd, hetgeen zich hier, naar 's hofs in cassatie onbestreden vaststelling (zie hiervoor in 3.5), heeft voorgedaan.

In de proportionaliteitsarresten stelt de Hoge Raad vast dat moet blijken dat de werknemer in zodanige mate aan asbeststof is blootgesteld dat zijn longkanker daarvan het gevolg kan zijn geweest. De Hoge Raad heeft daarmee in ook deze arresten de grenzen van het c.s.q.n. bewijs nader bepaald.

6.4 Het arrest Köpcke/Van Campen.²³

De zaak Köpcke/Van Campen is door de Hoge Raad ex art. 81 RO afgedaan. De Hoge Raad heeft er dus voor gekozen geen oordeel te geven. Ik zal het arrest van het Hof Den Haag 21 januari 2005, JAR 2005, 97 bespreken, dat met de beslissing van de Hoge Raad in stand bleef, en ingaan op de conclusie A-G bij het arrest van de Hoge Raad.

Van Campen heeft de kantonrechter verzocht voor recht te verklaren dat Köpcke ex artikel 7:658 BW aansprakelijk is voor zijn schade als gevolg van het niet naleven van de zorgverplichting ten aanzien van het beeldschermwerk dat hij bij Köpcke verrichtte in zijn functie als exportmedewerker.

In maart 1997 zijn bij Van Campen voor het eerst gezondheidsklachten ontstaan die aanvankelijk bestonden uit pijn in nek en schouders. Ongeveer een maand later ontstonden polsklachten, eerst rechts (Van Campen is linkshandig) en later links en rechts; de pijn was rechts ernstiger dan links.

Ongeveer een week vóór de definitieve uitval voor het werk namen de klachten plotseling ernstig toe. Op 9 juli

1997 heeft Van Campen zich ziek gemeld. Sindsdien is hij arbeidsongeschikt.

Bijzonder in deze zaak is dat de klachten aanhielden, ook na het staken van het werk. Na verloop van een jaar had Van Campen 's ochtends bij het opstaan nog klachten in nek en schouders, waren er direct tintelingen in de handen met uitstraling tot boven de ellebogen. Daarnaast was er sprake van een doof gevoel en van verkrampingen; de klachten namen toe bij kort, cyclisch repeterend werk en overmatige arm- en handbelasting. De consequenties voor het dagelijks leven waren medio 1998 nog ernstig. Van Campen werd voor 80 tot 100% arbeidsongeschikt bevonden in de zin van de WAO. Het klachtenpatroon was ook in mei 2001 nog niet wezenlijk anders. De klachten namen toe bijvoorbeeld bij aardappelen schillen en andere fijne handbewegingen.

De kantonrechter heeft de revalidatie-arts prof. H.J. Stam als deskundige benoemd, met de vraag of de arbeidsongeschiktheid van Van Campen het gevolg is van de uitoefening van zijn werkzaamheden bij Köpcke. De vraag naar de arbeidsgerelateerdheid kon door Prof. Stam niet eenduidig met “ja” of “nee” worden beantwoord.

Drs. K. Thé (van TNO Arbeid) werd benoemd als deskundige teneinde te rapporteren omtrent de schending der zorgplicht. Vast kwam te staan dat de zorgplicht was geschonden.

De vraag is dan wie het voordeel van de twijfel krijgt: de werknemer, met de beschermingsratio achter zich, of de werkgever.

De kantonrechter overwoog dat uit het rapport van Prof. Stam kon niet worden afgeleid dat Van Campens arbeidsongeschiktheid “zonder zijn werk bij Köpcke ook zou zijn ontstaan” (rov. 7). Hij heeft derhalve de c.s.q.n. bewezen geacht. De kantonrechter achtte Köpcke aansprakelijk. Köpcke ging daarop in hoger beroep. Het hof heeft de vorderingen van Van Campen afgewezen, met als belangrijkste overweging dat de klachten na de beëindiging van de werkzaamheden niet verminderden (r.o. 4.9). Het hof is van oordeel dat in dit geval, gelet op het rapport van Stam, onvoldoende aannemelijk is geworden dat de klachten van Van Campen zijn veroorzaakt door zijn werk bij Köpcke. (r.o. 4.8 en 4.10).

De belangrijkste vaststelling is dat Stam heeft overwogen dat:

een oorzakelijk verband tussen de ziekte resp. de arbeidsongeschiktheid van [eiser] en zijn werkzaamheden bij Köpcke Trading niet duidelijk is en naar objectieve maatstaven niet aannemelijk.

Het hof hechtte belang aan het door Stam geschetste verloop van de klachten bij Van Campen, die volgens Stam, met argumenten onderbouwd, niet wijzen op een relatie met zijn werkomstandigheden. Het hof doelde daarbij op het feit dat de klachten niet verminderden na het staken van de blootstelling, sterker nog: zelfs verergerden. Een derde deskundige (orthopedisch chirurg) onderschreef dat oordeel, terwijl een vierde deskundige (internist) dat oordeel bestreed. De laatste gaf aan dat dit verschijnsel zich vaker voordoet en vermeldt:

“Zelfs na het staken van de klachten veroorzakende werkzaamheden nemen de pijnklachten en het krachtsverlies toe

²³ HR 2 juni 2006, LJN AW 6167, JAR 2006, 155

met een piekperiode van 4 tot 6 maanden na het staken van de werkzaamheden. Verklaring hiervoor is nog niet gevonden."

Het hof achtte hetgeen de internist naar voren bracht onvoldoende om de conclusie te rechtvaardigen dat een oorzakelijk verband tussen de klachten van Campen en zijn werk bij Köpcke voldoende aannemelijk is. Het hof oordeelde dan ook dat in dit geval niet aannemelijk is geworden dat de klachten van Campen zijn veroorzaakt in de uitoefening van zijn werkzaamheden.

Aan het bewijs van de c.s.q.n. is derhalve in dit geval naar het feitelijk oordeel van het hof niet voldaan. Dat is een feitelijk oordeel, dat in cassatie niet toetsbaar is. De Hoge Raad heeft zich gelet op de afdoening op grond van art. 81 RO over de omvang van het c.s.q.n.-bewijs in deze zaak niet uitgelaten.

De kantonrechter heeft, mijns inziens terecht, de vraag gesteld of de klachten ook zonder het werk zouden zijn ontstaan.

Het hof heeft in deze zaak geen blijk gegeven van de vraag, of zij de feiten heeft getoetst aan de twee criteria: *is blootgesteld en kan zijn veroorzaakt*. Nog minder heeft het hof er blijk van gegeven dat zij zich – in de feitelijke uitwerking van de c.s.q.n. – heeft afgevraagd of de klachten ook zonder het werk zouden zijn ontstaan.

Het hof heeft met de maatstaf die het in casu heeft aangelegd, de bescherming die de werknemer toekomt mijns inziens ten onrechte laten liggen.

Dat dat ook anders kan blijkt uit het arrest van datzelfde Hof Den Haag 1 juli 2005 LJN AU 1864 inzake x/Ernst&Young Accountants, Hof Den Bosch 26 april 2005 inzake Smits/Center Line, Nieuwsbrief Personenschade 6 juni 2005, blz. 7 e.v., en Hof Arnhem, 6 juli 2004 LJN AQ 5682 inzake Malaihollo/Data Entry.

Des te meer is het heel jammer dat de Hoge Raad ervoor heeft gekozen de zaak Köpcke/van Campen op grond van art. 81 RO af te doen.²⁴

6.4.1 De klachten zijn na beëindiging van de blootstelling niet afgenomen: is dat bewijs voor het ontbreken van causaal verband?

De feitelijke vaststelling van het hof, dat het niet verminderen van de klachten na het wegnemen van de arbeidsbelasting een indicatie zou zijn voor het ontbreken van causaliteit is niet in alle gevallen juist.

Het is nadrukkelijk onjuist dat in alle gevallen de klachten na het beëindigen van de blootstelling dienen af te nemen. In Köpcke/Campen meldde de internist al dat het fenomeen van nog toenemende klachten na de beëindiging van de blootstelling vaker voorkomt. Opvallend is dat dezelfde ervaring wordt gedeeld door de grootste rechtshelper op het gebied van beroepsziekten, het Bureau Beroepsziekten FNV (BBZ-FNV). Verwezen zij in dit kader eveneens naar Hof Arnhem 6 juli 2004 in de zaak Malaihollo/Data Entry²⁵, waarin de deskundigen Stam en Hoogvliets overwegen:

"f) voortbestaan klachten en nek/schouderklachten

4.16 Het gegeven dat [geïntimeerde] vijf jaar na beëindiging van de werkzaamheden nog steeds RSI-klachten ondervindt en nadien nog andere klachten heeft ontwikkeld, kan volgens de deskundigen worden toegeschreven aan het feit dat bij [geïntimeerde] mogelijk ook sprake is van aspecten van het chronisch pijnsyndroom, waarbij naast fysieke ook psychische en sociale aspecten een rol spelen bij de pijngevoelens. Deze omstandigheid staat niet in de weg aan de conclusie van de deskundigen over de oorzaak van de RSI."

In de zaak Köpcke/Van Campen waren de genoemde factoren blijkbaar niet aan de orde, of was wellicht de ontwikkeling in het medisch denken nog niet zo gevorderd. De ontwikkeling van dat denken is immers een kwestie van voortschrijdende inzichten. Dat betekent echter niet dat op grond van de uitspraak van Hof Den Haag in de zaak Köpcke/Van Campen het niet afnemen van de klachten tot bewijs van het ontbreken van de c.s.q.n. moet worden verheven.

Ten overvloede zij opgemerkt dat in juridische zin voornoemde door de deskundigen in de zaak Malaihollo/Data Entry genoemde factoren – zo zij wel worden geconstateerd – aan de schadeveroorzaker moeten worden toegerekend.

6.5 Havermans/Luyckx.²⁶

Havermans werkte van 1974 tot zijn arbeidsuitval in 1992 in dienstbetrekking voor Luyckx, aanvankelijk voor 18 uur per week, vanaf 9 juli 1990 voor 28 uur per week, eerst in de functie van koeltechnicus, later vervaardigde hij mallen voor chocolade.

Havermans werd op 17 januari 1992 ziek. Op 24 november 1993 werd hij weer arbeidsgeschikt geacht. Hij is echter na 24 november 1993 niet aan het werk gegaan. Luyckx heeft hem op 25 november 1993 op staande voet ontslagen wegens werkweigering. Dat ontslag is door de rechter nietig verklaard. De arbeidsovereenkomst is daarop door de kantonrechter ontbonden per 15 maart 1997 onder toekenning van een vergoeding van f 80.000 aan Havermans.

Havermans heeft Luyckx aansprakelijk gesteld voor zijn schade als gevolg van OPS. Hij heeft gesteld dat hij bij Luyckx heeft gewerkt met (neuro)toxische, althans voor de gezondheid schadelijke, stoffen; onder andere met (dampen afkomstig van) verharders, lijmen, siliconen, lakken "etc.". Daardoor heeft hij een ernstige aandoening aan de luchtwegen en aan het zenuwstelsel – organisch psychosyndroom (OPS) – opgelopen. Zijn klachten bestaan onder andere uit chronische vermoeidheid, vergeetachtigheid, duizeligheid, ernstige concentratiestoornissen, agressie, slaapstoornissen, diarree en astma.

De kantonrechter droeg Havermans op door deskundigen te bewijzen dat er een oorzakelijk verband bestaat tussen de in de middelen (producten) waarmee hij zijn

²⁴ Vgl. ook D.J. Buijs in Sociaal Recht 2006/9 blz. 271 e.v.

²⁵ L&S 04/213, LJN AQ 5682.

²⁶ HR 23 juni 2006, LJN AW 6166, JAR 2006, 174.

werkzaamheden diende te verrichten aanwezige stoffen en zijn lichamelijke klachten. Volgens de kantonrechter valt uit het voorhanden medisch onderzoek noch het bewijs voor, noch tegen het gestelde causaal verband af te leiden.

De kantonrechter leidt uit het deskundigenrapport af dat *niet* aangetoond is:

“dat er een oorzakelijk verband bestaat tussen de gezondheidsklachten van Havermans en de in de middelen (produkten), waarmee hij zijn werkzaamheden binnen Luyckx verrichtte, aanwezige stoffen”.

Bij eindvonnis van 23 april 2003 wees de kantonrechter de vordering van Havermans af.

Het hof heeft de bestreden vonnissen onder aanvulling en verbetering van gronden bekrachtigd. Het hof oordeelt het feit dat er tijdens het dienstverband is gewerkt met toxische stoffen en de door Havermans overgelegde medische bescheiden onvoldoende reden om op voorhand aan te nemen dat Havermans aan OPS lijdt.

Met andere woorden: Havermans is niet geslaagd in het bewijs dat hij OPS heeft en is daarmee niet geslaagd in het bewijs dat zijn klachten door de blootstelling kunnen zijn veroorzaakt.

De Hoge Raad oordeelt omtrent de bewijslastverdeling als volgt:

“3.4.1 Onderdeel 2 (...) betoogt dat het hof heeft miskend dat wanneer een werknemer bij zijn werk is blootgesteld aan voor de gezondheid gevaarlijke stoffen, het door de werknemer te bewijzen oorzakelijk verband tussen de blootstelling en zijn gezondheidsklachten aangenomen moet worden indien de werkgever heeft nagelaten de maatregelen te treffen die redelijkerwijs nodig zijn om te voorkomen dat de werknemer in de uitoefening van zijn werkzaamheden schade lijdt, en dat de rechter dus eerst moet onderzoeken of de werkgever heeft voldaan aan zijn plicht om bedoelde maatregelen te treffen. Dat onderdeel beroept zich daartoe op de uitspraak van de Hoge Raad van 17 november 2000, nr. C98/273, NJ 2001, 596.

3.4.2 Bij de beoordeling van deze klacht moet worden vooropgesteld dat het op grond van art. 7:658 lid 2 BW aan de werknemer is te stellen en zonodig te bewijzen dat hij de schade waarvan hij vergoeding vordert, heeft geleden in de uitoefening van zijn werkzaamheden.

Indien de werknemer in deze bewijzlevering is geslaagd, is de werkgever voor die schade aansprakelijk, tenzij hij zich ingevolge dezelfde bepaling van aansprakelijkheid kan bevrijden door het daarin bedoelde bewijs te leveren.

Voor toepassing van de door het onderdeel bedoelde regel van bewijslastverdeling uit het arrest van 17 november 2000 is nodig dat de werknemer niet alleen stelt en zonodig bewijst dat hij gedurende zijn werkzaamheden is blootgesteld aan voor de gezondheid gevaarlijke stoffen, maar ook dat hij stelt en zonodig aannemelijk maakt dat hij lijdt aan een ziekte of aan gezondheidsklachten welke door die blootstelling kunnen zijn veroorzaakt.

De enkele omstandigheid dat een werknemer bij zijn werk is blootgesteld aan voor de gezondheid gevaarlijke stoffen rechtvaardigt in gevallen als het onderhavige dan ook niet toepassing van die regel.

3.4.3 In het op 17 november 2000 door de Hoge Raad besliste geval had de werknemer, met een verwijzing naar rapporten van medici die hem hadden onderzocht en behandeld en naar de medische literatuur, gesteld dat hij een ziektebeeld had ontwikkeld dat – kort samengevat – kon zijn veroorzaakt door de omgang met stoffen en materialen, met name door bepaalde chemicaliën en oplosmiddelen, die hij bij zijn werkzaamheden diende te gebruiken, terwijl de werkgeefster had erkend dat de door de werknemer genoemde stoffen in een laboratorium als het hare thuishoorden.

In het onderhavige geval echter moet het – in zoverre onbestreden – oordeel van het hof aldus worden verstaan, dat Havermans niet aannemelijk heeft gemaakt dat zijn lichamelijke klachten kunnen zijn veroorzaakt door blootstelling aan de stoffen waarmee hij in de uitoefening van zijn werkzaamheden voor Luyckx heeft gewerkt.

Om die reden faalt het beroep in cassatie.

De Hoge Raad bevestigt aldus andermaal dat in het kader van de bewijslastverdeling de werknemer kort gezegd aannemelijk moet maken dat hij is blootgesteld in een zodanige mate dat zijn klachten daardoor kunnen zijn veroorzaakt.

Havermans trof de pech dat hij in zijn geval feitelijk niet aannemelijk heeft kunnen maken dat zijn klachten door de blootstelling kunnen zijn veroorzaakt. Echter de mijns inziens cruciale vraag: “zouden de klachten ook zonder de blootstelling aan risicofactoren in de arbeid zijn ontstaan”, waarmee de kansverhoging al dan niet zou zijn vastgesteld, werd ook in deze zaak niet gesteld, en derhalve niet beantwoord.

Aan het oordeel van het hof valt in de zin van de bewijslastverdeling mijns inziens om deze reden veel af te doen. Aan het door de medisch deskundige Stam gevelde oordeel over de arbeidsgerelateerdheid valt ook een en ander af te doen. Het definitieve oordeel omtrent de arbeidsgerelateerdheid valt immers, zoals in deel II van dit artikel duidelijk zal worden, niet zonder meer onder de competentie van de medisch deskundige, maar mede onder die van de bedrijfsgeneeskundige/bewegingswetenschapper.

In ieder geval zou deze wijze van bewijslastverdeling tot de in de sfeer van art. 7:658 BW bedoelde bescherming van de werknemer hebben geleid op het punt van het bewijs van de causaliteit. Het hof heeft die bescherming laten liggen.

Tenslotte valt veel af te doen aan het gewicht dat het hof toekende aan de conclusies van het rapport van de Gezondheidsraad. Het hof meent dat uit het rapport van de Gezondheidsraad zou blijken dat bewijskracht voor de effectiviteit van preventieve maatregelen zou ontbreken. Dat is niet juist. Vgl. daartoe de hiernavolgende paragraaf inzake preventie en maatregelen. Daarenboven zijn de conclusies uit het Rapport van de Gezondheidsraad omstreden.

Spier erkent dat in zijn conclusie A-G inzake Bakker/Zee Electronics:

“3.14 Ik gaf al aan dat RSI in de medische wereld een omstreden fenomeen is. Zo bestaat onduidelijkheid over de oor-

zaken van RSI, over de vraag hoe RSI kan worden aangetoond en hoe RSI kan worden voorkomen. De Gezondheidsraad stelt in zijn advies over RSI uit 2000 zelfs dat de stand van de wetenschap op het gebied van RSI-risicofactoren nog ontoereikend is voor normstelling. Deze conclusie is overigens omstreden.”

Vgl. tevens mijn eerdere artikel in L&S 2004 nummer 3, voorts J.C.M. Geers, J.M. Ruijgrok & R. van de Water, RSI: de stand van zaken, NJB 2003, blz. 2036-2037, 2040; vgl. onder andere ook Ktr. Middelburg 1 september 2003, NJ 2003, 736 rov. 5.1.1.-5.1.2.

Met het oordeel van de Hoge Raad – toepassing van art. 81 RO – is helaas een kans tot verdere verduidelijking van de positie van werkgever en werknemer in de sfeer van de bewijslastverdeling teloor gegaan. Er zullen echter zonder twiifel nog meer kansen volgen.

7. Conclusie ten aanzien van de bewijslast van de werknemer op grond van de huidige jurisprudentie in de Unilever/Dikmans-leer

Uit al het voorgaande moet worden afgeleid dat het door de Hoge Raad bedoelde in deze fase door de werknemer te leveren bewijs omtrent het causaal verband in de zin van de c.s.q.n. niet verder strekt dan:

De werknemer moet aannemelijk maken dat hij in zodanige mate is blootgesteld dat de klachten/beperkingen daarvan het gevolg kunnen zijn.

De feitelijke invulling van het voornoemde *condicio sine qua non* verband – de vraag of de klachten door deze blootstelling kunnen zijn veroorzaakt – ziet op beantwoording van de kernvraag in de sfeer van de c.s.q.n., namelijk de vraag of de klachten in dit geval ook zonder de blootstelling aan de risicofactoren in de arbeid zouden zijn ontstaan.

Deze visie past naadloos in het kader van de aansprakelijkheid op grond van aanmerkelijke kansverhoging. Als het klachtenbeeld niet zou zijn ontstaan bij ontbreken van de blootstelling, dan is er sprake van een aanmerkelijke kansverhoging.

Niet mag worden vergeten dat voor de aansprakelijkheid van de werkgever voldoende is dat hij de kans op het ontstaan van het letsel als het onderhavige in aanmerkelijke mate heeft vergroot. De werkgever is op grond van de aanmerkelijke kansverhoging aansprakelijk. Dat is alleen anders indien hij met het nemen van de vereiste maatregelen het letsel/de klachten en/of beperkingen waarschijnlijk niet had kunnen voorkomen.

Het is opmerkelijk dat de aansprakelijkheid wegens aanmerkelijke kansverhoging in de recente arresten rond beroepsziekten niet meer terugkomt. Op de aanmerkelijke kansverhoging werd kennelijk geen beroep gedaan. Dat is temeer opmerkelijk nu juist deze regel strekt tot de zo gewenste bescherming van slachtoffers van beroepsziekten.

In Unilever/Dikmans-leer moet de werkgever tegelijkertijd met de voldoening aan de bewijslast van de c.s.q.n. door het slachtoffer bewijzen dat hij aan zijn zorgplicht heeft voldaan.²⁷

De stand van de jurisprudentie is dat, indien de werknemer in het leveren van het op hem rustende bewijs slaagt, én de werkgever er tegelijkertijd niet in slaagt te bewijzen dat hij aan zijn zorgplicht heeft voldaan, de aansprakelijkheid van de werkgever is gegeven, evenals het feitelijk en juridisch causaal verband tussen de schending der zorgplicht en de schade in de zin van de klachten/beperkingen, dat alles behoudens tegenbewijs door de werkgever. De werkgever mag aantonen dat de schade ook zonder zijn tekortkomingen zou zijn ontstaan.

8. De bewijslast van de werkgever

Ten aanzien van de bewijslast van de werkgever geldt dat deze, op grond van Unilever/Dikmans tegelijkertijd, moet bewijzen dat hij aan zijn zorgplicht heeft voldaan. Slaagt hij daarin niet, dan is feitelijk en juridisch causaal verband gegeven, behoudens tegenbewijs door de werkgever.

Aan het tegenbewijs door de werkgever moeten eisen worden gesteld. Het enkele “roepen” dat de klachten/beperkingen ook door andere factoren kunnen zijn veroorzaakt is niet genoeg. Feitelijk zal de werkgever het *condicio sine qua non* verband moeten ontkrachten door te bewijzen dat de klachten ook zouden zijn ontstaan als hij aan zijn zorgplicht zou hebben voldaan. Zie ook HR 25 juni 1993 NJ 95, 686 inzake Cijssouw/de Schelde I (r.o. 3.6), en Cijssouw/De Schelde II, HR 2 oktober 1998, NJ 1999, 683.

De Hoge Raad formuleert het aldus:

“Indien (...) De Schelde in de periode 1949-1967 te kort is geschoten in haar verplichting om al die veiligheidsmaatregelen te nemen welke waren vereist met het oog op de haar bekende gevaren van het werken met asbest en dit verzuim de kans dat Cijssouw een tot een mesotheliom leidend asbestkristal zou binnenkrijgen, in aanmerkelijke mate heeft verhoogd, is De Schelde ingevolge art. 1638x voor de daaruit voortvloeiende schade aansprakelijk, ook al heeft die nalatigheid geleid tot de verwezenlijking van een haar toen niet bekend gevaar (mesotheliom). Zulks is slechts anders, indien De Schelde aannemelijk maakt dat het nemen van de destijds vereiste veiligheidsmaatregelen de verwezenlijking van het gevaar van mesotheliom waarschijnlijk niet had kunnen voorkomen”

Hartlief beschrijft het *condicio sine qua non* verweer in zijn artikel “Wat kan art. 7:658 BW betekenen voor werknemers met RSI?” in NTBR 2002 nr. 1 aldus:

“in de kern komt het (c.s.q.n)-verweer erop neer dat de schade ook bij uitoefening van voldoende zorg zou zijn ontstaan”.

Waar wel wordt betoogd dat aan het bewijs door de werkgever in dit stadium geen hoge eisen mogen worden gesteld, acht ik dat onjuist. In dat kader wordt wel gerefe-

²⁷ vgl. ook H.J.W. Alt in Arbeidsrecht 2004/34 en 2005/40.

reerd aan het arrest Van Buuren/Heesbeen, waarin de Hoge Raad stelt:²⁸

“Ingevolge art. 7:658 lid 2 BW rust op Van Buuren de bewijslast en daarmee het bewijsrisico ter zake van de juistheid van haar verweer. Met het oog op de omstandigheid dat het hier gaat om een situatie van thans veertig jaar geleden, mogen aan het bewijs geen hoge eisen worden gesteld. Voldoende voor het slagen van het verweer is dat Van Buuren aannemelijk maakt dat zij in die periode ervan mocht uitgaan dat de blootstelling van haar werknemers aan asbeststof, zoals die concreet heeft plaatsgevonden, gelet op de in het algemeen geringe duur en intensiteit van die blootstelling, geen risico voor asbestose opleverde.”

In dit geval ging het om het bewijs dat de zorgplicht niet was geschonden, dus niet om het tegenbewijs van het rechtsvermoeden van causaliteit. Bijzonder aan deze situatie, die ertoe heeft geleid dat de Hoge Raad geen al te hoge eisen aan het bewijs van de werkgever stelt, is bovendien het feit, dat inmiddels 40 jaar sinds de blootstelling is verstreken. Aan deze casus kunnen naar mijn oordeel geen aanknopingspunten ten aanzien van de verlichting van het bewijs van de werkgever ten aanzien van het rechtsvermoeden van causaliteit worden ontleend.

Het door de werkgever te leveren bewijs zal mijns inziens moeten voldoen aan realiteitscriteria. Er zal sprake moeten zijn van voldoende realistische en aantoonbare factoren, buiten de werksfeer gelegen, waarvan de werkgever aantoonbaar is dat die de klachten/beperkingen mede kunnen veroorzaken. Of en zo ja in hoeverre deze factoren voldoende realistisch zijn om vervolgens de bal van het volledige bewijs van causaliteit bij de werknemer te leggen, is ter beoordeling aan de feitenrechter.

9. De leer van Spier

9.1 Conclusie A-G Spier bij het arrest De Bakker/Zee Electronics.

In de conclusie A-G bij het arrest De Bakker/Zee heeft Spier zijn visie op het wenselijke verloop van de bewijslastverdeling gegeven. Die visie is echter zoals gezegd door de Hoge Raad tot dusverre niet overgenomen, hoewel de kans daartoe zich in de hiervoor beschreven gevallen wel heeft voorgedaan.

Spier stelt:

“De toepasselijke hoofdregel

4.10.1 Als hoofdregels zal m.i. het volgende moeten worden aangenomen:

- a. de werknemer zal ten minste moeten stellen dat de schade is opgelopen in de uitoefening van zijn werkzaamheden;*
- b. heeft de werknemer aan deze stelplicht voldaan, dan ligt het op de weg van de werkgever om, desgewenst, het condicio sine qua non-verband (hierna: c.s.q.n.-verband) te bestrijden. Doet hij dat niet, dan kan daarvan verder worden uitgegaan;*

c. bestrijdt de werkgever het c.s.q.n.-verband wél, dan zal de rechter op basis van de stellingen van beide partijen na moeten gaan of dit verband voorschands voldoende aannemelijk is. Daarbij zullen, in dit stadium, aan de vereiste mate van aannemelijkheid m.i. in het algemeen geen al te hoge eisen mogen worden gesteld. Wél kan rekening worden gehouden met serieuze twijfels onder deskundigen met betrekking tot de vraag of RSI daadwerkelijk ernstige gevolgen teweeg brengt indien een daarop toegespitst debat is gevoerd. De hier vereiste mate van aannemelijkheid ligt lager dan die welke een voorwaarde is voor het inwerking treden van de omkeringsregel of om een bepaald feit voorschands bewezen te achten;

d. is sprake van voldoende aannemelijkheid in de zojuist bedoelde zin, dan zal de werkgever moeten stellen en – bij tegenspraak – moeten aantonen dat hij aan zijn in art. 7:658 lid 1 BW bedoelde verplichtingen heeft voldaan. Slaagt hij daarin, dan valt daarmee het doek over de vordering;

e. lukt het de werkgever niet om aan te tonen dat hij de geëigende maatregelen heeft getroffen, dan komt de vraag naar het c.s.q.n.-verband andermaal aan de orde;

f. in het onder e genoemde scenario hangt het van de omstandigheden van het geval af of de werknemer het bewijs van het c.s.q.n.-verband moet leveren dan wel of de omkeringsregel, zoals nader uitgewerkt in de arresten TFS e.a./Nederlandse Spoorwegen e.a., en Kastelij/Achtkarsspel, kan worden toegepast.

4.10.2 De onder d geformuleerde regel vergt nog enige toelichting. Daarin wordt gesproken over een “aantonen” door de werkgever. Ik heb daarmee het oog op bewijslevering, waarbij valt te bedenken dat daaraan – afhankelijk van de omstandigheden van het geval – geen bijzonder zware eisen kunnen worden gesteld. Aldus worden m.i. de gerechtvaardigde belangen van werknemer en werkgever met elkaar verzoend en wordt recht gedaan aan de strekking van art. 7:658 BW. Met de belangen van de werknemer wordt rekening gehouden omdat hij niet, voorafgaand aan deze bewijslevering door de werkgever, gehouden is het causaal verband te bewijzen. (onderstreping lc).

Met die van de werkgever omdat van hem in nog enigszins mistige situaties zoals RSI, niet het onmogelijke wordt gevergd doordat geen bijzonder strenge eisen worden gesteld aan de bewijslevering. Deze benadering is geïnspireerd door Asser en mijn ambtgenote De Vries Lentsch-Kostense. (69) Zij sluit m.i. ook aan bij de door Uw Raad in het arrest Unilever/Dikmans uitgezette koers waarin eveneens een soort middenpositie is gevonden. (70)”

en

6.10: “In dat kader kán een rol spelen of aannemelijk is dat de werkomstandigheden RSI-klachten kunnen veroorzaken. Naarmate dat meer aannemelijk is en een in de risicosfeer van de werknemer vallende oorzaak minder plausibel is, kan een rechter m.i. al spoedig concluderen dat het c.s.q.n.-verband in een concreet geval voldoende aannemelijk is in de zoeven bedoelde zin. Maar die voldoende aannemelijkheid kan ook uit andere omstandigheden worden gedestilleerd.”

²⁸ HR 17 februari 2006, LJN AU 6927, RvdW 2006/204, ro. 4.8,

Ook Spier neigt hier naar de stelling dat de c.s.q.n. aldus worden begrepen dat:

“een zodanige blootstelling aan gevaren voor de gezondheid dat de klachten/beperkingen daarvan het gevolg kunnen zijn.”

Enige andere interpretatie zou de voornoemde zinsnede in punt 4.10.2

“Met de belangen van de werknemer wordt rekening gehouden omdat hij niet, voorafgaand aan deze bewijslevering door de werkgever, gehouden is het causaal verband te bewijzen.”

in een vreemd daglicht plaatsen.

In de leer van Spier, neergelegd in zijn conclusie A-G bij het arrest van 20 mei 2005 inzake Bakker/Zee Electronics, moet de werkgever pas na bewijslevering door de werknemer als hiervoor bedoeld bewijzen dat zij aan haar zorgplicht heeft voldaan. Tevens moet in de visie van Spier als laatste stap een tweede moment (f) tot beoordeling van de bewijslastverdeling op het punt van de bewijslastverdeling worden ingelast. Volgens Spier moet het van feitelijke omstandigheden afhangen wie er bewijs moet leveren.

Dat standpunt wordt echter door de jurisprudentie tot dusver niet ondersteund, en doet geweld aan de beschermingsgedachte van art. 7:658 BW zoals hiervoor uitgebreid beschreven.

9.2 Conclusie A-G Spier in de zaak Köpcke/Van Campen.

Spier liet zich in de zaak Köpcke/Van Campen wederom uitgebreid uit over de bewijslastverdeling in RSI zaken, verwijzend naar zijn visie in de conclusie A-G bij De Bakker/ Zee Electronics. De Hoge Raad deed het cassatieberoep af op grond van art. 81 RO. Dat is voor de rechtspraktijk erg jammer. Spier benoemt terecht de hopeloze verdeeldheid op het punt van de bewijslastverdeling in gevallen van beroepsziekten in zijn conclusie A-G bij het arrest Bakker/Zee Electronics, LJN AS 4406:

“Hopeloze verdeeldheid

3.8 Het behoeft niet te verbazen dat rechtspraak en literatuur verdeeld zijn over de vraag hoe de regels inzake werkgevers aansprakelijkheid moeten worden toegepast bij het bewijs van RSI, de oorzaak daarvan en van de normschending van de werkgever; zie nader onder 4 en 5”

Van Campen heeft gesteld dat wanneer

1. een werknemer een RSI-klachtenpatroon heeft ontwikkeld,
 2. bij zijn werk is blootgesteld aan RSI faciliterende omstandigheden en
 3. van andere omstandigheden die tot dit klachtenpatroon kunnen leiden niet is gebleken,
- het causaal verband moet worden aangenomen zolang de werkgever niet heeft aangetoond dat andere omstandigheden de klachten hebben veroorzaakt en/of welke maatregelen hij in dit opzicht heeft getroffen.

Spier gaat in op de c.s.q.n. in overweging 5.1.2. tot en met 5.2.2. Hij gaat op voornoemde stelling van Van Campen

helaas niet in. Dat is jammer. Wel zegt hij daarover dat het middel bij voorbaat al strandt vanwege het feit dat normstelling niet mogelijk zou zijn:

“5.2.1 Veronderstellenderwijs aannemend dat de door het onderdeel gepropageerde regel geldend recht zou zijn, loopt de klacht al aanstonds hierop stuk dat niet aan alle daarin genoemde voorwaarden is voldaan. Immers heeft het hof, in cassatie niet bestreden, geoordeeld dat voor de klachten van [eiser] bij de huidige stand van de wetenschap geen “normstelling” mogelijk is; (...)

5.2.2 De s.t. onder 59 sub ii – met uitwerking onder 67 – van mrs Sagel en Cnossen onderkent dit probleem. De omstandigheid dat beeldschermwerk een risicofactor zou zijn en dat het werk werd verricht vanuit een werkplek die niet aan de geldende normen voldeed, achten zij voldoende voor toepassing van de omkeringsregel.

5.2.3 Het is m.i. aan twijfel onderhevig of onderdeel 1 op dit punt een voldoende specifieke klacht behelst. Al aannemend dat dit het geval is, blijft overeind dat (in elk geval) voor de litigieuze klachten geen normstelling mogelijk was.”

Deze stelling is overigens, maar dat terzijde, gelet op de aanwezige kennis omtrent preventiemechanismen en hun effectiviteit, te kort door de bocht. Voor een toelichting op het onderdeel normstelling en preventiemechanismen verwijs ik naar de hiernavolgende paragraaf inzake preventie en maatregelen.

Met Hartlief ben ik het eens waar hij in zijn artikel “Wat kan art. 7:658 BW betekenen voor werknemers met RSI?” NTBR 2002/1 stelt: “Dat alles kan niet wegnemen dat het erop lijkt dat RSI-klachten voor velen reëel zijn en derhalve serieus genomen moeten worden”.

De grote aantallen slachtoffers laten zich niet negeren. Welke rechtspolitieke keuze er ook wordt gemaakt. RSI is nog steeds de meest gemelde beroepsziekte bij het Nederlands Centrum voor Beroepsziekten (signaleringsrapport beroepsziekten 2005).

In Köpcke/Campen had de Hoge Raad een uitgelezen kans zich verder inhoudelijk uit te laten over de bewijslastverdeling in beroepsziektezaken. Het is jammer dat hij deze heeft laten liggen.

10. RSI- preventiemechanismen onduidelijk?

Waar wordt betoogd (vgl Spier in zijn conclusies A-G, laatstelijk bij het arrest Köpcke/Campen) dat tot op heden onvoldoende duidelijkheid bestaat rond de ontstaansfactoren en de preventiemechanismen bij RSI, is dat oordeel achterhaald en onjuist. Deze hardnekkige ontkenning van ontwikkelingen en resultaten van preventieve maatregelen is op zijn minst opmerkelijk.

Vgl. mijn artikel: de bewijslastverdeling in RSI-zaken: het breder perspectief, L&S 2004 nr. 2 blz.12 e.v. voor voorbeelden van indrukwekkende resultaten op het gebied preventie.

Zegt Spier nog in zijn conclusie A-G bij het arrest Bakker/Zee Electronics, HR 20 mei 2005 LJN 4406:

“3.14 Ik gaf al aan dat RSI in de medische wereld een omstreden fenomeen is. Zo bestaat onduidelijkheid over de oorzaken van RSI, over de vraag hoe RSI kan worden aangetoond en hoe RSI kan worden voorkomen. De Gezondheids-

raad stelt in zijn advies over RSI uit 2000 zelfs dat de stand van de wetenschap op het gebied van RSI-risicofactoren nog ontoereikend is voor normstelling. (26)

En voegt hij nog toe:

Deze conclusie is overigens omstreden. (27)”

en

“6.12.2.: Opmerking verdient nog dat volgens een aantal gezaghebbende auteurs de onduidelijkheid trouwens niet zo groot is dat werkgevers redelijkerwijs niet verplicht kunnen worden tot het treffen van preventieve maatregelen.”

toch signaleer ik voor het overige dat Spier, zo blijkt weer uit zijn conclusie A-G bij Campen/Köpcke, bepaald sceptisch staat tegenover het verschijnsel RSI. In 3.3.1 van zijn conclusie is te lezen:

“De vraag lijkt zelfs gewettigd of (bepaalde vormen van) RSI, hoe serieus en oprecht de klachten van patiënten die daaraan zeggen te lijden veelal allicht ook zullen zijn, in werkelijkheid wezenlijk meer is dan een hersenschim.”

In 6.1 van zijn conclusie gaat Spier nog verder:

“Zelfs kan twijfel bestaan over de vraag of RSI wezenlijk meer is dan een – in eerste plaats voor de betrokkenen, maar ook voor de samenleving als geheel – buitengewoon vervelend modeverschijnsel.”

De terughoudende opvatting van Spier ten aanzien van de RSI wordt mede bepaald door de onzekerheid die er in zijn visie – in medisch wetenschappelijk opzicht – bestaat over het verband tussen RSI en werk. Zie in dit verband zijn conclusie A-G inzake Köpcke/Campen, punt 5.17. Die visie is echter inmiddels ruimschoots achterhaald.

Ik verwijs naar de resultaten van medisch-wetenschappelijk onderzoek in de jaren na het verschijnen van het RSI-rapport van de Gezondheidsraad, meer in het bijzonder naar het overzichtsartikel van Geers, Ruijgrok en Van de Water in het NJB (RSI: de stand van zaken, NJB 2003, p. 2034 t/m 2041). Daar valt onder het kopje “conclusie medische stand van zaken” te lezen:

“Hoewel het begrip RSI in de medische wereld vanwege het feit dat het een letsel suggereert en vanwege het feit dat het paraplubegrip is, veel verwarring heeft veroorzaakt, bestaat er inmiddels consensus over het feit dat repeterende arbeid met hoger frequentie, al of niet met krachtsuitoefening gepaard gaande, RSI-klachten kan veroorzaken. Hiernaast worden RSI-klachten ‘in de hand gewerkt’ door subjectief ervaren stress en een hoge werkdruk en blijken vrouwen meer klachten te rapporteren dan mannen”.

Verwezen zij naar het grote scala aan maatregelen dat eind jaren ‘90/begin 2000 mede op instigatie van de overheid is genomen, om uitbreiding van het RSI-probleem onder werknemers te voorkomen.

Het ministerie heeft in oktober 2001 de catalogus “Stand van de wetenschap 2001; maatregelen en RSI bij beeldschermwerk” laten verschijnen. Door banken en verzekeringsmaatschappijen zijn naar aanleiding van het rapport van de Gezondheidsraad met de sociale partners diverse convenanten gesloten waarin vergaande maatregelen ter voorkoming van RSI zijn vastgelegd. Zo hebben de banken al jaren geleden een RSI Arboconvenant ge-

sloten, met als doel het aantal RSI-gevallen in het bankwezen terug te dringen. In dat convenant is als uitgangspunt genomen dat RSI-klachten door veranderingen van de arbeidsomstandigheden kunnen worden voorkomen. Zie in dit verband: Arboconvenant Bankwezen inzake RSI, Werkdruk en ziekteverzuim/WAO 2002-2004, Monitor werkdruk en RSI in het bankwezen 2003 en de slotconferentie Arboconvenant Bankwezen van 22 maart 2005.

De (medisch-wetenschappelijke) discussie over de ontstaansfactoren en de preventiemogelijkheden voor RSI heeft werkgevers en hun sociale partners er aldus niet van weerhouden om concrete én naar is gebleken effectieve maatregelen te nemen ter voorkoming van RSI.

Van belang is ook dat in opdracht van en in samenwerking met het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid TNO-Arbeid onderzoek heeft gedaan naar de omvang van het RSI-probleem onder werkenden in Nederland.²⁹

In het onderzoek van dat onderzoek door TNO-Arbeid wordt bevestigd dat RSI een omvangrijk maatschappelijk probleem vormt. Uit de samenvatting:

“Uit onderzoek blijkt dat ongeveer 1/5 van de werkende bevolking langdurig of regelmatig last heeft van klachten in nek, schouder, arm, elleboog, polsen of hand. Het is dan ook niet verrassend dat er bij overheid, arbodiensten en bedrijven veel aandacht bestaat voor deze potentieel chronische³⁰ aandoening.” En: “Vrouwen hebben meer RSI-klachten dan beide 8%. (...) Ondanks dat bovenstaande resultaten niet allemaal even eenduidig zijn, is hieruit toch te concluderen dat vrouwen een risicogroep vormen.”

Voorts is van belang dat inmiddels de Centrale Raad van Beroep RSI als beroepsziekte in de zin van art. 37 ARAR, vierde lid aanhef en onder C heeft erkend.

Tenslotte zij tevens opgemerkt dat Spiers’ visie op de vermeende ontwikkelingen in Australië eveneens een nuance verdienen. Het voert echter te ver om in het kader van dit artikel daarop in te gaan.

De visie van Spier wordt bepaald door een rechtspolitieke keuze. Spier vindt er geen doekjes om: hij wil voorkomen dat te vergaande bewijshandreikingen aan bijvoorbeeld RSI-slachtoffers tot onverzekerbaarheid van werkgevers zal leiden en wellicht zelfs tot afschaffing van art. 7:658 BW.

De Hoge Raad heeft die rechtspolitieke keuze echter niet gemaakt, zie mijn conclusie.

11. Conclusie

De visie op de bewijslastverdeling in beroepsziekten zaken die tot dusver door de Hoge Raad wordt gehanteerd, en de benadering die Spier voorstaat in zijn conclusies A-G lopen uit elkaar. De Hoge Raad heeft de visie van Spier

²⁹ Omvang van verzuim en arbeidsongeschiktheid door RSI, TNO-Arbeid rapport 21, februari 2001.

³⁰ Zie Centrale Raad van Beroep, 16 december 2004, TAR 2005, 39.

niet tot de zijne gemaakt, hoewel de gelegenheid zich daartoe wel heeft voorgedaan.

Het is onjuist om te stellen dat de werknemer behalve de bewijslast van de blootstelling ook de bewijslast van het – volledige – causaal verband tussen de blootstelling en zijn klachten/beperkingen rust.

Op de werknemer rust conform de huidige jurisprudentie zoals hiervoor betoogd primair slechts het bewijs van de daadwerkelijke blootstelling aan gevaren voor de gezondheid, en voorzover dat wordt betwist, dat dat een zodanige blootstelling is geweest dat deze de klachten/beperkingen kán veroorzaken. Daarmee heeft de werknemer aan zijn bewijslast van het feitelijk causaal verband in de zin van de c.s.q.n. voldaan.

De feitelijke invulling van deze bewijslast strekt in mijn visie niet verder dan tot beantwoording van de vraag of de schade ook zonder de blootstelling zou zijn ontstaan. Dat zal dan ook de cruciale vraag moeten zijn aan een eventuele deskundige.

Als aannemelijk is dat de klachten niet zouden zijn ontstaan als er de blootstelling aan risicofactoren in de arbeid er niet zou zijn geweest, dan kunnen de klachten door de blootstelling zijn veroorzaakt.

Als de klachten door de blootstelling kunnen worden veroorzaakt, dan is er sprake van aanmerkelijke kansverhoging. De werkgever is op grond van de aanmerkelijke kansverhoging aansprakelijk. Feitelijke en juridische causaliteit zijn dan gegeven, behoudens bewijs van het tegendeel door de werkgever.

De werkgever mag het rechtsvermoeden wel ontkrachten. Hij mag aantonen dat ondanks het nemen van de vereiste maatregelen en voldoende zorg het letsel/de klachten en/of beperkingen toch zouden zijn ontstaan. Vgl. ook Hartlief in zijn artikel “*Wat kan art. 7:658 BW betekenen voor werknemers met RSI?*”³¹

Slaagt de werkgever er in om aan te tonen dat er sprake is van factoren, buiten de werksfeer gelegen, waardoor de klachten/beperkingen mede kunnen worden veroorzaakt, dan is het aan het slachtoffer om volledig causaal verband te bewijzen.

Op deze wijze vinden de slachtoffers van beroepsziekten de in de ratio van art. 7:658 BW bedoelde en door de Hoge Raad bevestigde invulling.

12. Naschrift van de auteur.

Bij het afronden van dit artikel werd het arrest van het Hof Den Haag 18 augustus 2006 inzake de kwestie Pekaar/Atofina bekend, in deze editie opgenomen onder nummer 188.³²

Het Hof Amsterdam overweegt, geheel in lijn met het voorgaande, dat het aan het slachtoffer is om te stellen en bij betwisting te bewijzen dat het aan schadelijke stoffen is blootgesteld en dat de klachten/beperkingen door deze blootstelling kunnen worden veroorzaakt.

Vervolgens, na het horen van maar liefst 15 getuigen, staat naar het oordeel van het hof vast dat Pekaar is blootgesteld aan toxische stoffen. Wat niet vast staat is de mate waarin Pekaar is blootgesteld, zodat op dat punt een schatting door een deskundige moet worden gemaakt. Terzake van die schatting ontspringt zich vervolgens een battle of experts van een omvang die zijn weerga niet kent. De uitkomst daarvan is in het kort, dat Pekaar er niet in slaagt te bewijzen dat de blootstelling van een zodanige omvang is geweest dat zijn klachten arbeidsgereguleerd moeten worden geacht. Waarop afwijzing van de vordering volgt.

Interessant in dat licht is het feit dat Atofina in de tachtiger jaren diverse metingen heeft laten verrichten van de concentraties oplosmiddelen in het werkgebied van Pekaar. Die vroege meetgegevens zijn echter met uitzondering van een meting in juni 1999 “niet meer beschikbaar”. Wel zijn – summiere – vermeldingen van die meetgegevens vermeld in veiligheidsverslagen, jaarverslagen ed. Daaruit blijkt dat de gemeten concentraties beneden de MAC-waarden lagen. Het is dan de vraag aan welke partij het verdwijnen van de meetgegevens moet worden toegerekend. Het hof laat zich daar niet over uit. De door het hof benoemde deskundige baseert zich op de meetgegevens van Atofina vanaf 1999, en meetgegevens van – vergelijkbare – Duitse chemische bedrijven uit de jaren 1985-1996. Het is een raadsel waarom het hof aan het verdwijnen van meetgegevens geen consequenties hecht, maar genoeg neemt met meetgegevens van andere bedrijven. Mijns inziens had het hof er beter aan gedaan het rechtssfeercriterium, door de Hoge Raad neergelegd in het arrest HR 6 april 1990 NJ 1990, 573 inzake Janssen/Nefabas, in dit geval toe te passen.

De vraag dringt zich op wat er nu feitelijk in de rechtspraak gaande is. De indruk ontstaat dat de eisen die worden gesteld aan het bewijs dat de klachten door de blootstelling kunnen worden veroorzaakt dusdanig zwaar zijn, dat in dat kader van een bescherming van de werknemer niet meer kan worden gesproken. Het lijkt erop dat de werknemer in de sfeer van het ontstaan van zijn ziektebeeld in het geheel niet wordt beschermd, hoewel Spier nog betoogt dat aan dat bewijs niet al te zware eisen moeten worden gesteld. Het is de vraag of dat in overeenstemming is met de ratio van art. 7:658 BW. Naar mijn stellige overtuiging is dat niet het geval.

Tot dusver werd in de zaken Havermans/Luycks, Köpcke/Van Campen, en nu in de zaak Pekaar/Atofina geoordeeld dat het slachtoffer moet bewijzen dat zijn klachten arbeidsgereguleerd kunnen zijn. De concrete maatstaf die werd aangelegd is echter onjuist. Dat ont-aardt in een bewijslast waar de eisers in kwestie niet in sla-gen.

Deskundigen komen tenslotte tot de conclusie dat het bewijs van de relatie tussen de klachten en de arbeid niet is geleverd. De rechter neemt dat oordeel over. De juridische beoordeling vindt hier mijns inziens echter plaats op grond van een onjuiste maatstaf. Ik roep in herinnering de zaak Cijssouw/De Schelde I. Cijssouw kon ook niet aantonen welke asbestkristal zijn mesothelioom had ver-

³¹ NTBR 2002/1.

³² LJN AY8791.

oorzaakt, en wanneer hij deze ingeademd had. Desondanks schoot de Hoge Raad hem te hulp met een andere maatstaf voor de bewijslast. In casu lijkt hetzelfde probleem aan de orde.

Hoe dan ook, Van Campen, mogelijk ook Havermans en Pekaar zijn mede het slachtoffer van de door Spier genoemde hopeloze verdeeldheid op het gebied van de bewijslastverdeling in beroepsziektezaken.

Eén zaak kan toeval zijn, twee zaken met deze uitkomst vormen een patroon, en drie zaken op een rij zijn een probleem. Een probleem dat aan werknemers/slachtoffers in het licht van het voorgaande moeizaam uit te leggen is, gelet op al het voorgaande. Het valt in het licht van art. 7:658 BW niet te verteren dat de bewijslast die op de schouders van het slachtoffer wordt gelegd zodanig is, dat dat bewijs niet te leveren valt.

Dat nog afgezien van de immense financiële inspanning die een procedure, met alle deskundigenberichten van dien, op dit punt kost. Die inspanning is voor slachtoffers van beroepsziekten, zonder financiële dekking voor de kosten van de procedure, niet op te brengen. Zou deze lijn zich doorzetten, dan verwordt onder het toezien oog van de Hoge Raad de aansprakelijkheid voor beroepsziekten ex art. 7:658 BW in Nederland tot een wassen neus.

In het kader van de bescherming van slachtoffers van beroepsziekten dringt een parallel zich op met de asbestslachtoffers. Van slachtoffers werd in deze zaken terecht geen onmogelijk bewijs geleverd. Ter illustratie:

Nederland kent voorzover door het NCvB geaccepteerd en geregistreerd – zo'n 6000 (5.973: peil 2003; 5.788: peil 2004) gevallen van beroepsziekten per jaar. Terzijde zij daarover opgemerkt dat daarbij moet in aanmerking moet worden genomen dat registratie gebeurt op basis van melding door de arbodienst. De arbodienst wordt betaald door de werkgever. Melding van een beroepsziekte betekent onmiddellijk dat daarmee de bewijspositie van de werkgever – opdrachtgever van de arbodienst in een commerciële relatie – wordt beïnvloed. Er bestaan grote meldingsverschillen tussen Arbodiensten (Signaleringsrapport beroepsziekten 2005, NCvB, blz. 14) Melding blijft derhalve in veel gevallen om evidente redenen achterwege.

Voorname aantallen beroepsziekten moeten tot de verbeelding spreken ten opzichte van de ruime (beschermings)jurisprudentie in asbestsferen, met gemiddeld zo'n 300 mesotheliomslachtoffers per jaar.

13. Slot

Het is dus dringend nodig dat de Hoge Raad zich beraadt op dit probleem en belangrijker: op de oplossing. Een voorzet voor die oplossing heb ik hiervoor beschreven. De vraag die bij de huidige trend in de jurisprudentie rest is wat er terecht zal komen van de civielrechtelijke bescherming van de werknemer tegen werkgerelateerde gevaren voor zijn gezondheid.

mr. L.E.M. Charlier

e-mail: charlier@beeradvocaten.nl